

Současná česká rodina: aktuální trendy v uspořádání partnerských a rodinných vztahů¹

Lenka Slepíčková, Fakulta sociálních studií MU Brno²

Následující text je podkladem pro přednášku v rámci U3V na MU na téma aktuálních trendů v rodinném a partnerském chování Češek a Čechů, která se koná 12.10.2012. V přednášce a v textu je nejprve krátce představena sociologie jako vědní disciplína a její specifická perspektiva a je shrnut vývoj rodiny v západních společnostech od její tradiční k pozdně moderní podobě. Dále jsou zdokumentovány hlavní proměny rodinného chování v ČR v uplynulých desetiletích, včetně jejich důsledků a sociologické interpretace. Jedná se o změny, ke kterým došlo ve srovnání s ostatními západními společnostmi o několik desetiletí později, zato v relativně krátké době, o to jsou viditelnější a jejich dopad na každodenní život i budoucí generace razantnější. Česká společnost je představena jako společnost, která je charakterizována proměnlivostí a různorodostí rodinného a partnerského chování, vysokou úrovní rozvodovosti a mimomanželské plodnosti, nízkou úrovní porodnosti a vysokou hodnotou, kterou její obyvatelé přisuzují rodičovství. Tento zdánlivý rozpor a jeho sociologické výklady budou předmětem diskuse v závěrečné části přednášky.

Způsoby, jakými vstupujeme do partnerských svazků, ženíme se a vdáváme, plánujeme a realizujeme rodičovství, či se rozvádíme, stejně jako motivy pro chování v oblasti partnerských a rodičovských vztazích či časování těchto událostí v našem životě máme tendenci vidět jako výsledek individuálních voleb, strategií a přání, či specifických a nahodilých okolností našeho života. Sociologie však na lidské jednání uplatňuje perspektivu, která jej vidí ve vztahu ke strukturálním podmínkám, v němž probíhá. Jedná se o tzv. sociologickou imaginaci, která vymezuje sociologii jako svébytnou disciplínu v rámci společenských věd. Sociologická imaginace znamená schopnost vidět v individuálním obecné a společenské, vnímat spjatost mezi individuální biografií (tzn. tím, co se nám konkrétně v životě děje a jak jej žijeme) a historií (tzn. společenskými, kulturními a historickými podmínkami našeho života). Například na rozvod bude psycholog pohlížet jako na individuální krizi, bude řešit fáze vyrovnávání se s rozvodem, případně jeho příčiny na úrovni povahy a chování členů rozpadajícího se páru. Sociologie ve stejné situaci bude rozeznávat strukturální příčiny rozvodu, spojovat jej např. s proměnami rolí v rodině, s historickými souvislostmi (například s tím, jak snadné je v dané společnosti se rozvést, či jaké je postavení rozvedených žen z hlediska ekonomické situace, sociálního zabezpečení a jaká je pozice rozvedených na sňatkovém trhu), bude se zabývat daty o rozvodovosti na úrovni větších celků. I tehdy, bude-li se sociologie věnovat konkrétnímu jednání v případě rozvodu, bude mít tendenci vidět jej v rámci širších struktur a vzorců, které se v něm uplatňují (tak jde například zkoumat sekvenci vedoucí členy partnerského páru od rozhodnutí o rozchodu či rozvodu k jeho realizaci, odlišnosti, které tento proces má v různém věku, různých společnostech, mezi muži a ženami). Podobně výběr partnera sociologie nevidí jako výsledek nahodilého setkání, „chemie“, vznikající mezi mužem a ženou, ale studuje vzorce partnerské volby a její sociální podmíněnost. Staví se tak – více či méně – proti představě, že naše chování je determinováno biologicky (např. muži jsou od přírody „lovci“, ženy „strážkyně rodinného krbu“) a zdůrazňuje

¹ Tento text vznikl jako studijní podklad v rámci přednášky na U3V na MU. Na přednášce byly promítány vizuální materiály, související s tímto tématem. Jakékoli použití, citování, publikace či šíření tohoto textu v jiné souvislosti a za jinými účely, než je účel studijní, konzultujte prosím s autorkou.

² Pro případný kontakt prosím použijte adresu lenka.slepickova@gmail.com.

společenskost všeho, co v životě děláme, a jak volíme, a vázanost našeho jednání na kontext, v němž probíhá.

Sociologie vznikla v polovině 19. století (je tedy mladou vědou) v souvislosti s radikálními změnami, které v té době v západních společnostech probíhaly (industrializace, urbanizace, sekularizace, demokratizace a vznik národních států, diferenciaci společenských sfér a specializace institucí). Zájmem, na jehož základě se etablovala coby vědecká disciplína, bylo zkoumat, jakým způsobem rodící se moderní společnost ustavuje svou rovnováhu, co nahrazuje tradiční struktury, ukotvující člověka v jeho komunitě a životním stylu, jak společnost takto radikální změny ve způsobech svého fungování zvládá. V současné době je centrem zájmu mnoha sociologů nový obrat ve společnosti, probíhající zhruba od 70. let minulého století do současnosti, a to od společnosti moderní ke společnosti pozdně moderní či postmoderní, které různí badatelé přisuzují různou míru radikálnosti a revolučnosti, někteří z nich ji vidí jako stejně zásadní, jako byla proměna společnosti tradiční v moderní.

Schéma proměny společnosti tradiční v moderní, a později v pozdně moderní (či postmoderní) můžeme identifikovat (a stejným způsobem datovat) také v případě konkrétní společenské instituce, jakou je rodina. Tradiční rodina se soustředila kolem hospodářské jednotky (statku, stavení atd.), byla široká a vícegenerační. Jednalo se o do značné míry samostatnou a soběstačnou jednotku – byla místem, kde se vyprodukovalo téměř vše, co rodina potřebovala. Taková rodina nepotřebovala společenské instituce (které v té době ve společnosti nebyly tak etablované jako dnes, či vůbec neexistovaly), jako je škola, nemocnice (a lékárna), sociální zabezpečení – plnila kromě produkční a reprodukční role také roli vzdělávací, pečovatelskou a zaopatřovací. Neexistovalo odlišení mezi časem práce a volným časem, mezi prostorem soukromí a prostorem práce, vše se v životě rodiny odehrávalo na stejném místě, rodina hospodařila, pracovala i odpočívala společně. Hlavou rodiny, od níž se odvozovalo její postavení a životní úroveň, a tím, kdo rodinu reprezentoval navenek, byl otec.³

Nově se vynořujícím typem rodiny je v období radikální společenské proměny v pol. 19. století rodina moderní. Rodinná jednotka se v té době zmenšuje a obvykle se omezuje na nukleární rodinu (tedy rodičovský pár a jejich potomky), která vznikla založením nové domácnosti (a opuštěním původních domácností) po sňatku partnerů (tzv. neolokalita). Zmenšení rodiny a proměna jejího charakteru souvisí s demografickou proměnou, tzv. první demografickou tranzicí, kdy se západní společnosti přesunuly z režimu vysoké porodnosti a vysoké úmrtnosti (tzn. hodně se rodilo a hodně umíralo, a to v každém věku), k režimu nízké porodnosti a nízké úmrtnosti – snížil se tedy počet narozených dětí a snížila se úmrtnost obyvatel, zejména v mladších věkových kategoriích (v moderní společnosti lidé umírají obvykle staří, což dříve nebylo tak samozřejmé, jak se nám to jeví dnes).⁴ Dochází k oddělení prostoru práce a rodiny, prostoru veřejného a soukromého – v důsledku urbanizace a industrializace, kdy mnoho lidí denně odchází za prací mimo prostor domácnosti a rodiny. Rodina je primárně místem spotřeby statků, již ne jejich produkce, a její fungování souvisí s celou řadou společenských institucí, ustavených v období vzniku moderní společnosti, jako je sociální stát, zdravotnictví, vzdělávací systém. V rodině se jasně vydělují komplementární

³ Jako předobraz tradiční rodiny můžeme například vidět valašskou rodinu, žijící v malém domku o jedné místnosti a hospodařící v okolí, tak jak můžeme její životní styl a podmínky nahlédnout při návštěvě ve skanzenu v Rožnově pod Radhoštěm.

⁴ Otázka, zda je snížení dětské úmrtnosti, příčinou či následkem omezení porodnosti, je velmi komplexní a nelze ji jednoduše zodpovědět, různé výklady a teorie zde spolu soupeří a vliv na tyto proměny má celá řada faktorů (např. dostupnost antikoncepce, proměna mateřské role a vnímání dětství, hygienické podmínky atd.).

role otce a matky – jako role živitelská (toho, kdo přináší výplatu a pracuje v placeném zaměstnání) a pečující (té, která pracuje v domácnosti a zabezpečuje potřeby rodiny).⁵

Zhruba od 70. let minulého století do současnosti datují sociologové další proměnu společnosti, které přisuzují větší či menší radikálnost – pro některé z nich je tato proměna stejně významná, jako byla proměna společnosti tradiční v moderní. V důsledku omezení industriální produkce, vlivu masových médií a komunikačních technologií, politické proměny společností a dalších změn, jimiž jsme svědky, se vynořuje nový typ společnosti, nazývané obvykle jako postmoderní či pozdně moderní společnost. Na poli rodiny dochází – v západních společnostech v 70. letech minulého století, u nás v důsledku odlišného politického režimu později, ale o to rychleji a radikálněji v 90. letech - k tzv. druhé demografické tranzici. Jde o snížení porodnosti (až pod hranici prosté reprodukce obyvatelstva), odkládání rodičovství do vyššího věku, zvýšení rozvodovosti, nárůstu kohabitací (života ve dvou bez uzavření sňatku), počtu lidí, žijících samostatně, a bezdětných. Pozdně moderní či postmoderní rodina je rodinou rozmanitých podob, je rodinou proměnlivou, často znovu formovanou a ustavovanou (po rozvodu či rozpadu manželství a vstupu do nového svazku - tím může připomenout tradiční rodinu, která byla podobně proměnlivá především v důsledku kratší délky lidského života a zkušenost vdovství a vdovectví byla stejně obvyklá a několikrát v životě opakovaná podobně jako dnes zkušenost rozvodu). Prosazují se nové formy soužití, jako je (kromě zmíněné kohabitace) také například LAT (living apart together, kdy manželští partneři obývají oddělené domácnosti) či homoparentální rodiny (s rodiči stejného pohlaví). Roste počet lidí, kteří se celoživotně obejdou jak bez vstupu do manželství, tak bez rodičovství.

Tyto proměny lze pozorovat také na poli české rodiny. Úhrnná plodnost (tzn. počet dětí připadajících na jednu ženu během jejího života) klesla z hodnoty 2,32 (v roce 1978) na 1,5 v roce 2008. Dlouhodobě se pohybuje pod hranici prosté reprodukce obyvatel – k té je zapotřebí úhrnná plodnost o hodnotě 2,15. Vstup do manželství a rodičovství se posunuje do vyššího věku u mužů i žen, stále více lidí zůstává celoživotně mimo manželství – zatímco prvosňatečnost (tzn. procento lidí, kteří do svých 50 let vstoupí do manželství) měla hodnotu 98 % v roce 1978 (brali se tedy tehdy úplně všichni), v roce 2008 to již bylo jen 66 %. Rozvádí se polovina manželství. Razantně také vzrostl počet dětí, rodičích se mimo manželství, z minimální hodnoty kolem 5 % v roce 1978 až na hodnoty přesahující 40 % ze všech narozených dětí v současnosti. Lidé tedy mají méně dětí, mají je ve vyšším věku, ve vyšším věku také vstupují do manželství, ale pro založení rodiny není manželství podmínkou. Tímto novým reprodukčním režimem je nahrazen režim starý, spjatý se socialistickou společností, v němž polovina nevěst vstupovala do manželství těhotná (těhotenství bylo tedy obvyklou motivací pro sňatek), a to obvykle ve věku kolem dvaceti let, a obvyklým počtem dětí v rodině byly 2-3. Mladé rodiny byly výrazně závislé na pomoci prarodičů, sňatku často předcházelo početí a sňatek a založení rodiny předcházelo založení samostatné domácnosti. V letech 1974 – 1977 došlo k tzv. baby boomu, kdy se narodily děti, díky skupině Chinaski nazývané jako husákovy, početně silná generace (narozená rodičům ze silné poválečné generace), k jejímuž početí pobízely státní intervence jako byla podpora míst ve školkách a jeslích, dotace na dětskou výživu, pleny a jiné potřeby pro děti atd (podle mnohých autorů se jednalo o strategii režimu, jak pomoci připoutání obyvatelstva k rodinám a jejich uzavření do prostoru domácností, případně chat a chalup, zamezit občanské angažovanosti či projevům nespokojenosti s režimem, je známo, že rodiny bývají konformní částí populace). Tento výkyv v porodnosti směrem nahoru, koncentrovaný do několika málo let, měl obrovské

⁵ Takovou rodinu si můžeme například představit jako měšťanskou úřednickou rodinu přelomu 19. a 20. století nebo americkou rodinu, obývající dům na předměstí a symbolizující americký sen 50. let minulého století – velmi často prezentovanou v americké pop kultuře a hojně vizualizované jako rodina složená z muže – úředníka či byznysmena, jeho ženy, dokonalé hospodyňky, zůstávající v domácnosti, a jejich dětí.

dopady na situaci této generace (ale i té následující), co se týče míst ve školkách, školách, včetně vysokých, v době jejich nástupu na pracovní trh, a před několika lety, tedy v době, kdy tato generace sama zakládala rodiny (už to nebylo s dvacetiletých odstupem od předchozí, jako u jejich rodičů, ale s odstupem třicetiletým), jsme mohli sledovat, jak ovlivnil např. trh s byty. I přes to, že média s oblibou referovala o baby boomu také v době, kdy tato generace začala sama zakládat rodiny, nárůst porodnosti podobný tomu ze 70. let se neopakoval, a to ani vzdáleně – ženy z generace husákových dětí porodily mnohem méně dětí než jejich matky, a tak negativní bilanci porodnosti a úmrtnosti, započatou v 90. letech, nijak nevylepšily.

Tyto proměny mají dopad na strukturu domácností – ty se zmenšují a přibývá mezi nimi těch jednočlenných - a na celý životní běh Čechů a Češek. V důsledku změny sekvence zakládání rodiny (založení rodiny dnes obvykle předchází studium, nabytí pracovních zkušeností a obvykle také zajištění vlastního bydlení) se vynořuje nové životní období, tzv. postadolescence – doba, kdy je člověk ekonomicky samostatný, žije nezávisle na rodičích, zároveň ale ještě sám rodičem není. Je fází nejen obvyklou, ale také zcela legitimní (viz pobízení k tomu, před založením rodiny si „ještě užít“, „cestovat“, „nevázat se“.) Specifické životní zkušenosti, které člověk během této fáze získává (jedná se právě o studium, seberealizaci, pracovní zkušenosti, budování nezávislého bydlení, cestování, zkušenosti s různými formami partnerských vztahů), však mohou komplikovat přechod k manželství vnímanému jako závazek a rodičovství, mohou vést k rozvoji tzv. single habitu, tj. specifického životního stylu, který komplikuje snahy o život ve vztahu a založení rodiny. Dalším důsledkem změn v demografickém chování, zejména odkládání rodičovství do vyššího věku žen, je nástup tzv. sendvičové generace, o které se mluví zejména ve vztahu k ženám. Ve středním věku se stále více žen ocitá v náročné situaci, v níž musí kombinovat péči o dosud malé či pubertální děti, ekonomické zajištění rodiny (v důsledku vysoké rozvodovosti, a také hypoték se splátkami na několik desetiletí), a také péči o stárnoucí rodiče, jejíž zajišťování je doménou žen – dcer. Výrazným a v debatě ekonomické i politické často přítomným tématem je také stárnutí společnosti v důsledku toho, že odcházející generace není nahrazována stejně početnými generacemi novými.

Důležitým rysem všech výše zmíněných změn, a důležitým rysem rodinného chování obecně (bez ohledu na to, že jej vnímáme jako záležitost osobních preferencí a individuálních voleb) je jejich silná vazba na vzdělání. Právě vzdělání je faktorem, který ovlivňuje chování v oblasti partnerských a rodinných vztahů, ať se to týká výběru partnera, věku při vstupu do manželství, počtu dětí a věku, kdy člověk děti má, pravděpodobnosti rozvodu či porodu mimo manželství. Vzdělání ovlivňuje i velmi konkrétní chování jako je přítomnost otce u porodu a jeho zapojení do péče o dítě a do rodinného života, ale i délku kojení atd. Vzdělané ženy vstupují do svazku obvykle se stejně vzdělanými partnery a ve vyšším věku, méně často rodí mimo manželství, mají méně dětí a rodí později než jejich méně vzdělané vrstevnice. Déle kojí a jejich děti mají větší šanci, že zažijí častěji svého otce jako aktivního účastníka rodinného života. Na druhou stranu jich více zůstává celoživotně bezdětnými a neprovdanými, a rozvádějí se častěji než jejich méně vzdělané vrstevnice.

Sociologický výklad výše zmíněných proměn demografického chování se soustředí na jejich dva momenty – na skutečnost, že souvisí s proměnami hodnot a možností mladých lidí (v České republice se radikálně projevující po r. 1989) a na to, že se dějí v situaci, která je pro rodiny z ekonomického hlediska obtížná. Zatímco první typ výkladu zdůrazňuje, že změny, kterých jsme v naší společnosti svědky a účastníky, jen kopírují podobný vývoj v ostatních zemích, a souvisí s rozšířenými možnostmi, které mladí lidé mají (cestovat, studovat, realizovat se v práci), které zakládání rodin a vstupu do pevných svazků konkurují (pro mnohé z nich nad nimi celoživotně vítězí). Druhý typ vysvětlení vnímá zmenšování velikosti rodin a neochotu lidí vstupovat do manželství jako důsledek ekonomicky nejisté doby, kdy je

rodičovství velkým ekonomickým břemenem a zajištění slušného životního standardu a samostatného bydlení pro mnohé mladé lidi není snadno realizovatelné. S velkou pravděpodobností hrají oba tyto faktory svou roli – i když skutečnost, že nejméně děti mají lidé vzdělanější (a tedy nejlépe vydělávající) spíše nahrává prvnímu zdůvodnění. Vzhledem ke statistikám porodnosti v různých evropských zemích, vztahujících tato čísla k zaměstnanosti žen, se zdá být jako relevantní také výklad sociologa Ulricha Becka. Paradoxně se totiž ukazuje, že největší ochotu k rodinnému životu mají ženy tam, kde se zároveň dobře uplatňují na pracovním trhu a kde je největší počet dostupných míst v jeslích a školkách (příkladem jsou země jako je Francie, či skandinávské země), zatímco z hlediska dělby rolí v rodině a zajišťování péče o malé děti konzervativní země, jako jsou Španělsko, Polsko či Itálie, ale i ČR, se potýkají s extrémně nízkou porodností a nechotou mladých lidí vstupovat do manželství a zakládat samostatné domácnosti). Nahrává to tak Beckově důrazu na souvislost situace, vnímané často jako „krize rodiny“ a současných požadavků pracovního trhu, jako je požadavek na flexibilního jedince, prostého všech omezení a závazků a ochotného kdykoli se vzdělávat, měnit kvalifikaci, cestovat a obětovat práci libovolný počet hodin. Kapitalismus se sice rozvinul díky tradiční dělbě rolí v partnerství na muže živitele a ženu pečovatelku, zůstávající v domácnosti, říká Beck, emancipované ženy, které tvoří polovinu studujících na univerzitách, však již nemůžeme nutit k tomu, aby se vzdaly placeného zaměstnání, také proto že v důsledku vysoké rozvodovosti se nemohou celoživotně spolehnout na existenci vydělávajícího partnera. Rodičovství je však překážkou pro úspěch na pracovním trhu a pro mnoho žen (a jejich mužských protějšků) je tak východiskem z této situace počet dětí omezit či zůstat bezdětnými.

Sociologický pohled na rodinu nepracuje s pojmy jako je sobectví či nezralost, ze kterých jsou současní mladí lidé (zejména ženy) ve vztahu ke svým volbám ohledně manželství a rodiny obviňováni. Pohled na výzkumy hodnot naopak ukazuje i ve světovém srovnání Čechy a Češky jako národ, který si nesmírně cení manželství, rodičovství a rodinných hodnot obecně. Otázkou k diskusi tedy zůstává, zda se nejedná jen o deklaraci žádoucích postojů v dotaznících, či zda jim něco brání v tom, své prorodinné naladění realizovat ve vlastním životě, případně o co konkrétně jde. Tato otázka zajímá sociology, zajímá mnoho lidí, kteří vše, o čem se zde teoretizuje, prožívají na vlastní kůži (například rodiče denně bojující se zavírací dobou družin a školek, která neodpovídá jejich pracovní době; či rodiče po rozvodu, jejichž nárok na výživné pro děti od bývalého partnera je jen obtížně vymahatelný), a měla by zajímat především politiky a političky, kteří mají s velkou pravděpodobností prostředky k její, aspoň částečné změně.